

ПОЛТАВЩИНА ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ ІВАНА ВИГОВСЬКОГО

Політична обстановка на Полтавщині перед укладанням

Гадяцької унії: повстання Мартина Пушкаря

Володимир Мокляк

27 липня (6 серпня н. ст.) 1657 року в Чигирині помирає гетьман Богдан Хмельницький, передавши владу малолітньому синові Юрію.

Звісно, що такий розвиток подій не відповідав як потребам часу, так і настроям козацької старшини та політичного моменту. Тому, одразу ж після того, як тіло покійного гетьмана було віддане землі, в Чигирині збирається старшинська рада, яка ухвалила, що функції гетьмана, на час малолітства Юрія, буде виконувати енергійний генеральний писар Іван Виговський. Це питання, очевидно, було вирішене задовго до ради. Ще до похорону Б. Хмельницького він був упевнений у розгляді його на свою користь. Цю впевненість І. Виговський висловлює і у розмовах з московськими посланцями: “А як поховаємо гетьмана Б. Хмельницького, буде у нас рада, кого вибирати гетьманом. Б. Хмельницький, помирав, наказав мені бути опікуном його сина, і я то пам’ятаючи його наказ, його сина не покину. Полковники і сотники і все Військо Запорізьке кажуть мені бути гетьманом, доки Юрій Хмельницький прийде в літа і совершенний розум...” [6, с. 30].

Московський уряд намагається сповна скористатися непевною ситуацією, що виникла в Україні зі смертю Б. Хмельницького. Основний клопіт Москви — це поступова ліквідація самостійності Української козацької держави. Розумів це, отримуючи до своїх рук булаву, і Іван Виговський. Розумів також і те, що проти його обрання гетьманом буде певна опозиція. Центром її стало Запорожжя, яке давно недолюблювало колишнього генерального писаря, до того ж вимагало, щоб вибори були проведені на Запорожжі, й не визнавало Чигиринської ради. Саме тому І. Виговський, намагаючись здобути якнайширшу підтримку своїм планам, кладе булаву.

Повторна рада, проведена 15 (25) жовтня 1657 року в Корсуні, віддає гетьманську булаву І. Виговському. Серед тих, хто голосував за такий вибір був і полтавський полковник Мартин Пушкар, переяславський — Павло Тетеря, прилуцький — Петро Дорошенко [7, с. 53; 5, с. 217]. Однак, спочатку не виступаючи проти обрання гетьманом Івана Виговського, Мартин Пушкар невдовзі починає висловлювати претензії на гетьманську булаву. Причини такого різкого повороту в політиці полтавського полковника невідомі. Ми маємо лише слабкий відголосок якоїсь суперечки між ним та І. Виговським на Корсунській раді. Це простежується у його пізнішому листі. Такий факт відмітив іще М. Грушевський, більше того, він процитував фрагмент Пушкаревого листа: «Як ми, полковники з тим гетьманом (І. Виговським — В.М.) були на раді в Корсуні, він підняв булаву, говорив полковникам: «Присягайте мені! А я цареві не присягав — це Хмельницький присягав». Я йому казав: «Я і все військо Запорозьке, чернь, присягали великому государеві і його дітям на вічне підданство з жінками і дітьми, — а тут кому присягати? Шаблі чи гарматі?. Виговський вийняв з кишені царські мідяні гроші, кинув на стіл і так говорив: «Полковниче! Цар московський хоче нам давати жалування мідяними грошима, а що то за гроші і як їх брати?». Я на те сказав: «Хоч

би великий государ велів з паперу нарізати гроші і нам такі прислав, я радо прийму і таке жалування — аби тільки було на них ім'я великого государя» [6, с. 62]. Якщо дійсно така розмова відбулася насправді під час ради, то правомірно поставити питання, а чи не обговорювався уже під час виборів гетьмана подальший шлях розвитку козацької держави. І якщо так, то чи не було це логічним продовженням політики Б. Хмельницького останніх років, коли він фактично розірвав переяславські домовленості з Москвою і проводив політику як незалежний володар? До речі, той факт, що до Корсунської ради М. Пушкар був у згоді з І.Виговським і не мав до нього ніяких претензій, засвідчують і розповіді в Москві запорозьких посланців. Відповідаючи на запитання в Москві вже після 31 листопада 1657 року, запорозькі посланці називали тих представників, що були у згоді з І.Виговським і яких вони вважали своїми найбільшими ворогами: «перший Григорій Лісницький (миргородський полковник — В.М.), далі ірклівський полковник [Джаджалий], полтавський полковник [Пушкар] та ніжинський полковник [Золотаренко] [6, с. 110].

Таким чином, можна припустити, що саме незгода у питаннях подальшого розвитку України стала причиною розладу між Мартином Пушкарем та Іваном Виговським.

Безпосередньо повстання Полтавського полку розпочинається наприкінці грудня 1658 року. Вірогідно, такому розвитку подій сприяло і надання гетьманом маєтностей на території полку Юрію Немиричу — містечок Санжари, Кобеляки, Білики, Кишеньки та Переволочни, що завдяки своєму географічному становищу, були тісно пов'язані з Запорожжям. Необхідно також звернути увагу і на ту обставину, що частина цих маєтностей лежала в межах Кобеляцької сотні Полтавського полку, і таке надання значно урізало не лише владу полковника, а й підривало економічну базу полку. Звичайно, це не могло сприяти нормалізації відносин між полтавським полковником і гетьманом. До того ж, одночасно з цим намісник Івана Виговського у Миргородському та Полтавському полках Тимофій Прокопович розпочав конфіскацію маєтностей у частини козаків та міщан і чинив над ними розправи. [6, с. 114,128].

Приводом до початку військових дій І. Виговського проти полтавського полковника, за свідченням літопису С. Величка, послужили події в Гадячі, перебуваючи в якому гетьман скарив «смертю несколько человек войскових значних и чиновних Гадяцких, на которых имел подзор и неприязнь ку себе» [4, с. 324]. У цей час гетьман робить, мабуть, останню спробу закінчити справу миром. Він направляє до М. Пушкаря гадяцького намісника Тимофія Прокоповича, але, боячись, що його спіткає доля гадяцьких старшин, М. Пушкар арештовує останнього і, використавши як привід раніше звинувачення та пригадавши якийсь погром донських козаків біля Подолок під Гадячем, наказує схопити гадяцького намісника і відправити його до Колонтаївського воєводи як зрадника і ворога царя [6, с. 136], до того ж направляє до гетьмана лист і, начебто, погрожує йому війною [1, с. 89]. Після цього випадку гетьман І. Виговський відправляє з Миргорода до Полтави для погамування М. Пушкаря військо — півтори тисячі козаків та сербів на чолі з Іваном Богуном та Іваном Сербином [1, с. 91]. Однак, загін спіткала невдача. Незважаючи на малу відстань, військо заблукало і замість Полтави вийшло біля Опішні, ворота якої жителі замкнули перед І. Богуном. Не вдаючись до штурму, останній разом з І. Сербином попрямував до місця призначення, просунувшись таким чином до Великих Будищ. Така невправність гетьманських керманічів дала можливість М. Пушкарю не лише отримати звістку про наступ, а й зробити спробу запобігти йому. На цей час у Полтаві знаходився загін запорожців з Яковом Барабашем на чолі. Останній, приєднавши до свого війська 60 — 700 полчан, виступив назустріч і в середу 27 січня «светом рушивши, скоро напал на Сербов тих за долиною Голтвою,

под Диканкою, против Рога Жукового Байраку», коли ті, не очікуючи атаки, «обед готовати» почали, «и розгромил их всех вконец, так иж мало що ушло их до Миргорода» [4, с. 325]. Загальні втрати І. Богуна та І. Сербина, за свідченнями, наведеними М. Грушевським, склали 300 чоловік [6, с. 136 – 137]. Маємо лист М. Пушкаря з описом згаданих подій: «...генваря в 25 день из-за Дуная грошевой люд зятагли, Волог (волохів — В.М.), Сербов, и янчан и казаков охотников взявши, и при тех наемных людех старших Ивана Богуна, бывшего полковника брасловского и Ивана Сербина полковника, над теми людьми иноземскими и Ятцка Черкаса, обывателя Голтвянского, своих помощников прислал был до города Опошенен на Ворскло реку. И мы о Выговского неправде и измене нашему царскому величеству услышав, по присяге нашей вечной справедливой, вашему царскому величеству велели тот город запереть, и Платаву, город украинной вашего царского величества, потому жь заперли. И те прехитрые иноземцы и с старшинами своими до Опошнего пришли были, замысл превратный взявши, хотели тот город Опошный огнем и мечем снести и христиан православных в неволю отдать; и там их не пустили, заперли город, и те неверные до Платавы от Опошнева пошли и мы и с сотники и с атаманы и со всею чернью и со всем посполством раду взяв, присягу исполняячи, вашему царскому величеству додержав под присягою душ наших Выговского измену видячи, ему не здаемся, толко умереть про присяге вашему царскому величеству с народом христианским будучи, взяв Бога на помощь и ангеля хранителя и Пречистую святую, в триех против тех недругов пошли, стретився в поле, вскоре нас начали бить енычане. И мы, падши на колену до лица земли, с молением перекрестився, и в тот час за счастием вашего царского величества победу над супостаты одержали и тех иноверных супостат отогнали» [3, с. 4-5]. Однак, якщо порівняти з попередніми даними, то досить чітко помітні певні недомовки та перебільшення стосовно згаданих подій. З цього часу територія Полтавського і Миргородського полків перетворюється на арену війни.

Отримавши вісті про погром І. Богуна, миргородський полковник Г. Лісницький у цей час спішно мобілізує сили для відсічі Пушкареві, відступивши спочатку до Лубен з частиною свого полку, а потім до Лохвиці [6, 154]. Після відступу Г. Лісницького, наказного миргородського полковника Леська Козла позбавляють влади й обирають новим Степана Довгаля — Миргородський полк приєднується до повстання на боці пушкарівців. У міжчасі М. Пушкар та І. Виговський неодноразово звертаються до Москви, прагнучи заручитися підтримкою царського уряду.

Тим часом Мартин Пушкар, зібравши загони та приєднавши до них 20 тисяч козаків, які щойно повернулися з походу під Заславль, виступає на Чигирин, маючи на меті взяти місто в облогу і арештувати новообраного гетьмана [7, с. 145 – 146]. Уже в перших числах лютого 1658 року, війська М. Пушкаря захоплюють Гадяч. Саме звідси він висилає до Москви посольство Петраша Яковенка з новими звинуваченнями проти І. Виговського [6, с. 155].

Однак під Лубнами полтавського полковника зустрічає посланий в Україну боярин Б. Хитрово, зі звісткою про затвердження царем обрання гетьманом І. Виговського та наказує полковнику царським іменем повернутися до Полтави.

Йдучи назустріч вимогам запорожців і М. Пушкаря та намагаючись заспокоїти повсталих, царський уряд призначає нову раду в Переяславі. Маючи на меті заспокоєння краю і припинення повстання та проведення ради за участю обох ворогуючих сторін, Б. Хитрово та Г. Ромодановський роблять усе можливе, щоб полтавський полковник і запорожці також взяли в ній участь. Задля цього, від імені старшини, до М. Пушкаря направляється делегація, щоб умовити останнього приїхати на раду. Однак М. Пушкар відмовляє, як привід виставляючи недовіру до

обіцянки безпеки і висловлюючи згоду прибути на раду лише з військом. Таку відповідь привезла Б. Хитрово делегація М. Пушкаря у складі кількох сотників. Маємо також свідчення про участь у цих переговорах і духівництва [8, с. 287]. Не маючи надії на приїзд полковника і беручи до уваги те, що рада за таких умов може не відбутися, І. Виговський зі своїми прихильниками висловлює намір покинути Переяслав. Щоб не допустити цього і таким чином зовсім не зірвати раду, після тижневого чекання Б. Хитрово змушений був розпочати процедуру: “И февраля в 7 день съехали к ним в Переяславль на раду гетман Иван Выговской и обозной и судья и полковники и сотники и атаманы и ясаулы и казаки и чернь многие люди... И обозной и судья и полковники и вся старшина и чернь говорили все единогласно, что они по смерти гетмана Богдана Хмельницкого обрали себе гетманом Ивана Выговского всем войском, и им де он люб, а неправд де на него гетмана никаков человек не говорил. А гетман де Иван Выговской на раде булаву клал и говорил, что он того уряду держати не хочет за тем, что многие люди в черни говорят, будто он на тот уряд похотел собою, и обрали ево будто друзья его. И обозной же де и судья и полковники и вся чернь у него гетмана того просили, чтоб ему булава держать по их единогласному обранию всего войска. И гетман Иван Выговской, по прошенью всего войска, булаву принял и нам великому государю, ...он гетман и полковники вновь учинились на вечное подданство... и наша царского величества на подтверженье его гетманства и на всякие войсковые права жалованная грамота дана...” [3, с. 16 – 17]. Пушкар, зустрівшись з царським окольничим у Лубнах, змушений був скласти присягу.

Уже в кінці березня 1658 року, після того, як вся східна Полтавщина (по діагоналі Переволочна-Лохвиця) об’єдналася з Запорожжям і повстання набуло розмаху, І. Виговський змушений 23 березня зібрати в Чигирині раду старшин, на якій накреслюється план кампанії проти пушкарівців із залученням татарської орди [6, с. 150 – 154]. “Московський гонець ... оповідав ... гетьман просив у хана Орди на Пушкаря, і хан велів йому йти з 3 000 татар ... і вже татари почали збиратися” [6, с. 150]. 23 квітня війська гетьмана почали переправлятися на лівий берег у районі Бужина та Максимівки. Саме звідси мав ударити І. Виговський, з Ніжина – Ніжинський полк, з Кременчука — татари [6, 151]. М.Пушкар, вийшовши назустріч І. Виговському, зупиняється під Голтвою, одночасно йому на допомогу приходять І. Барабаш з запорожцями, загони яких на 3 травня вже минають Потоки та Омельник, направляючись до Максимівки. 9 травня відбуваються перші сутички повсталих з татарами під Голтвою в с.Броварки. “Татари, волохи, серби, і козаки з тамтого боку Дніпра напавши церков одбили, образи порубали, людей порубали й в неволю забрали, товар і худобу всю позаймали”. Загалом в Броварках було взято в полон 50 чоловік. “Також коло города Фридрівки і коло Хорола людей порубали, в неволю забрали, худобу і стада повідгонили. Потім коло города Решетилівки ввечері 14 (24) мая татари, напавши, чоловіка вхопили і бій з жителями решетилівськими звели; вбито там татарина – котрого, вхопивши, пішли в поле. А другого дня на світанку напали на город Біликів татари з німцями, волохами й козаками – город повоювали і в неволю забрали – при тім 2 татар убито і 2 німців” [6, с. 220 – 221].

В цей час гетьман з табору під Манжелією видає універсали до козаків полтавського, миргородського полків та до запорожців, закликаючи їх до послухенства [6, с. 222 – 223]. 18 травня відбувся бій біля Опішні. У листі до колонтаївського воєводи опішнянський сотник Лесько Ніс писав 19 травня “... у города потужне бились, и теперь в двух верстах 6 тысячей орды Крымской стоит под Опушним, и наши животины и стадо взяли и людей силою порубали. Пушкаров табур розгромили в Полтаве и сам Пушкар з войском заперся. Решетилровку спалили, церкви божии поломали и сам Выговский за Решетилровкой стоит со всем войском”

[6, с. 221 – 222]. Уже 20 травня війська гетьмана стали табором на Полуозері, в 10 верстах від Полтави. Перед 27 травня гетьман пересуває війська ближче до Полтави, підпалює село Жуки та загородні полтавські двори. Війська І. Виговського розташовуються в 1/3 версти від міста на горі між Жуками і Рибцями. Сорокатисячній орді було наказано зупинитися на Соколім Байраку, на Полузері залишено два полки німецьких найманців «старого Хмельницького», обоз простягнувся від ставки гетьмана на горі до Жукового Байраку» [6, с. 232,234]. Таким чином, гетьман був готовий до бою: підступи до міста з напольної сторони – півночі, північного заходу, заходу і південного заходу були перекриті.

Генеральний бій розпочався в ніч із 30 на 31 травня нападом М. Пушкаря на гетьманський табір: «И полтавской полковник Мартын Пушкарь и Яков Барабаш и Довгаль со всем своим войском из Полтавы приходил в ночи на гетманский обоз и гетмана и козаков всех от обозу выбили вон, а армату войсковую взяли, а скарбы гетманские и у всех козаков пограбили и его, Василья Петровича (тобто Кікіна — В.М.), и людей его и путивльцев детей боярских, которые по государеву указу с ним Васильем Петровичем, из Путивля посланы были, застали в обозе и животы и лошади у него, у Василья Петровича и у путивльцев ограбили...» [2, 240; 10, 136]. На першому етапі бою М. Пушкарю вдалося вибити І. Виговського з табору, захопивши навіть гетьманську булаву. Вірогідно, такому розвитку подій сприяли і згадані раніше переговори полковника з Филоном Джеджалієм. Польський посол Беньовський про ці події оповідає так: «Коли Пушкаренко підійшов під крило, Джеджалій відразу ж зробив йому в своєму таборі вулицю, і, з'єднавши свої сили, вони поспіхом кинулися до шатра Виговського, щоб його живцем схопити. Але Виговський, почувши крик, як був кинувся тікати, бо не роздягався, і, схопивши коня, ледве сам-десять втік до Карач-бея». Однак утеча І. Виговського коштувала Джеджалію життя: «Не захопивши гетьмана у шатрі, Пушкаренко повернувся до Джеджалія, кажучи, що зрадив мене — нема Виговського, — і власноручно на цьому ж місці біля шатра Виговського Пушкаренко вбив Джеджалія» [10, с. 125]. Такий розвиток подій здається цілком можливим уже хоча б тому, що це остання згадка про Филона Джеджалія. Вибивши І.Виговського з табору, голота, яка знаходилася у війську М.Пушкаря, одразу ж кинулася грабувати гетьманський обоз, що дало можливість І. Виговському зібрати сили та за допомогою татар розпочавши наступ, вибити пушкарівців, а далі наступати на Полтаву. Гетьман зі своїми козаками і татарами сильно вдаривши, в завзятім бою зломив пушкарівців, розігнав на всі боки і до решти знищив. «А Виговский з Козаками и Татарами на несправное, в обозе своем розгостившоеся з Пушкарем войско крепко ударивши, и превеликий бой учинивши, наконец зломил и поразил оное все наголову, на розние стороны распудивши и там оние подокончавши. В яком бою Барабаш з Запорожцами мало попрацовавши, а пограничную свою певне увидевши, отлучился зачасу от Пушкара, и уйшол хоч не со всеми Запорожцами...» [4, с. 331 – 332.]. Згодом миргородський полковник Г. Лісницький у листі до московського посла І.Апхутіна говорить про п'ятнадцятитисячні втрати вбитими у війську полтавського полковника [3, с. 176]. Що ж до долі самого Мартина Пушкаря, то Самійло Величко говорить, що він «премного в том бою працюючи... прийшол наконец до того, же в своей молодецкой, от единого доброго козака отсеченной, и на копии до Виговского в обоз намета принесенной быти допустил главе» [3, с. 332]. Однак є й інші версії. Безпосередній учасник подій Яків Барабаш у своїй реляції, датованій 4 червня, направленої воеводі Г. Ромодановському, пише: «Був бій і на тім бою Пушкаря взяли, і Виговський велів з нього таку кару вчинити, що відтявши йому голову посадили на списа і так він велів її возити по полках» [6, с. 237]. Такий розвиток подій підтверджує і Барабашів козак Яків Андріїв: «...а Пушкаря з козаками, що були в обозі Виговський здобув, і

Пушкаря скарав на смерть; відтявши голову велів на списа всадити і так по полках возити, а козаків велів побити...» [6, с. 238].

Перепочивши по такій перемозі, Виговський, без усякого опору заволодів Полтавою і простояв тут три дні. Що ж до долі самого полкового міста, то відомо, що після страти М. Пушкаря гетьман на списові відправив туди голову полковника, після чого Полтава запросила пощади, яку «огнем і мечем привітавши, остаток її заховав в цілості. Очевидно, що найбільше постраждало саме передмістя та посад, сама ж фортеця була збережена, руйнувати її повністю гетьману не було жодної вигоди, адже полк не ліквідовувався. До того ж він не міг допустити повного зруйнування фортеці, яка була чи не найбільшим значним укріпленням на татарському шляху та поряд із запорозькими землями. Безсумнівним у цьому випадку є лише те, що околиці міста були пограбовані татарами Карач-бея, однак після того, як татари зібрали захоплених невільників на Полуозері, під Стасівцями і збирались уже вести ясир до Криму, «військо Виговського підняло за це на Виговського крик... і він дозволив їм відібрати у татар той ясир» [6, с. 234 – 235; 4, с. 333].

Після бою Полтавський полк фактично позбувся усіх своїх найзначніших старшин. М. Пушкар був мертвий, а іншу старшину Івана Донця та полкового писаря Семена Ляха арештували і на прохання гетьмана тримали в Білгородській тюрмі [9, с. 44]. Повстання було ліквідоване, але з'явився прецедент збройного виступу проти рішення козацької ради.

Примітки:

1. *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою Коммиссиею. Т. IV: 1651 – 1659. – СПб.: В типогр. П.А. Кулиша, 1863. – 276.*

2. *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданный Археологическою Коммиссиею. Т. VII: 1657 – 1663, 1668 – 1669. СПб.: Типогр. В.В. Прати, 1872. – 398.*

3. *Акты относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою Коммиссиею. Т. XV: 1658 – 1659. – СПб.: Типогр. А. Казанского, 1892. – 462 стб. + 23 с.*

4. *Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII-м веке, составил Самоил Величко, бывший канцелярист Войска Запорожского, 1720. – К., 1848. – Т. I. – VIII + 454 с.*

5. *Величко С. Літопис / Перекл. з книжної української мови В. Шевчук. – К.: Дніпро, 1991. – Т. I. – 376 с.*

6. *Грушевський М.С. Історія України-Руси: В XI кн. XII тт. Т. X: Роки 1657 – 1658. – К.: Наук. думка, 1998. – 396 с.*

7. *История Руссов или Малой России. Сочинение Георгия Конисского, Архиепископа Белорусского. – М.: В ун-й типогр., 1846. – 261 + 45 с.*

8. *Памятники изданные Киевскою Коммиссиею для разбора древних актов. – 2-е изд. с дополн. – К.: Типогр. Имп. Ун-та Св. Владимира Н.Т. Корчак-Новицкого, 1898. – Т. III. – 618 с.*

9. *Собрание государственных грамот и договоров хранящихся в Коллегии иностранных дел. – М.: В типогр. С. Селивановского, 1828. – Ч. 4.*

10. *Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і наслідки Руїни. – К.: Основи, 1998. – 656 + 162 с.*